

19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad

Selim Deringil, Çev. Ayşen Anadol – Taciser Ulaş Belge

İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, 384 s., ISBN-13: 978-975-05-2272-7

Hümeyra TÜFEKÇİ*

İlk basımını İngilizce olarak 2012 yılında Cambridge University Press'ten, "Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire" ismiyle yapmış olan bu kıymetli eser, ülkemizde 2017 yılı çevirisi ile alanda ilgisine ve akademik camiaya kazandırılmıştır. Selim Deringil; İsviçre, Fransa ve İngiltere'de eğitim gördü. 1979-2011 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi'nde dersler verdi. Akademik yaşamına Beyrut Lebanese American University'de dersler vererek devam etmektedir. Özellikle Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet alanında pek çok çalışması bulunmaktadır. Eser şüphesiz Osmanlı Devleti'nin

---

*Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Tarih Bölümü Lisans Öğrencisi, humeyra.tufekci@yahoo.com

pek çok cephede sıkıntılı olduğu bu zamanları, özellikle Osmanlı'nın dini temellerinin değişimi ve halkın maruz kaldığı durumları ele alması açısından oldukça başarılıdır. Yazar, Osmanlı Devleti'nin fetih gerçekleştirdiği yerlerdeki gayrimüslim halkın dini yaşam seçimleri ve her iki tarafın da birbiri ile kaynaşmasının getirdiği değişimleri 19. yüzyıla yansımaları açısından, uzun ve titiz bir araştırma sonucunda karşımıza çıkan bu kitapta detaylandırmıştır. Eserin giriş kısmı, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde “İhtida ve İrtidadın Özel Niteliği: Milliyetçilik ve Ulussuzlaşma” başlığı altında kaleme alınmıştır. 19. yüzyıl Osmanlı'sının ve 19. yüzyıl dünyasının ruhunun anlaşılması özellikle bu konuya hakim olabilmek açısından önemlidir. O dönemin dünyasında şimdiye kadar süregelen pek çok şey yeni anlamlarla karşılanıyor yahut çıkarlara uygun olacak şekilde değiştiriliyordu. Sonunda da tüm bunlara sebep olan milliyetçilik aynı zamanda kılıf oluyordu. Deringil'in ilk sayfalarda belirttiği üzere kitabın temelini oluşturan soru; "*Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıldaki ihtida [Müslümanlığı kabul etmek] ve irtidad [Müslümanlıktan dönmek, başka bir dini seçmek] vakalarının daha önceki ihtida ve irtidad vakalarından farkı neydi? İnsanlar neden geri çekilmekte olan bir inanca giriyorlardı?*" (s.21-22) sorusudur. Artık 16. yüzyıldaki bir insanın din değiştirmesi ile 19. yüzyıldaki bir insanın din değiştirmesi sadece bu fiil üzerinden açıklanabilecek bir anlam teşkil etmemektedir. Kitapta belirtildiği gibi bu belli bir gruptan çıkararak karşı ve farklı bir gruba dâhil olmaktır. Dâhil olma durumu ise bir öncekine ihanet manasına gelmektedir. İhtida ve irtidad tam da bu durumlardan dolayı 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda tehlikeli görülüyordu, zira ulussuzlaşma olarak algılanıyordu. (s. 23) Özellikle kitap içerisinde yer yer belirtilen nokta, 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasından ve çokça Balkanlar'da dinin milliyetçilikten ayrı bir noktada düşünülemeyeceğidir. Esasında bu böyle de olmak zorundadır, çünkü din özellikle birey ve cemaatler üzerinde son derece etkili bir propaganda aracı olarak kullanılabilir ve milliyetçilik meşruiyetini pek çok alanda bu şekilde de sağlamlaştırabilirdi. Nitekim Osmanlı bir İslam imparatorluğu olarak Balkanlar'ın karşısında bulunmaktadır. Bu sebeple Balkanlar'da uygulanacak en doğru yol zıtlık üzerinden dinin milliyetçilik açısından kullanılmasıdır. *Etnik milliyetçiliğin başat oluşu bizi dinin önemini küçüksemeye yöneltmemelidir. Din, Balkan milliyetçiliğindeki diğer bütün unsurlara ağır basmıştır. 19. yüzyılın kurtuluş savaşları aynı zamanda din savaşlarıdır. Aynı, şekilde Mark Mazower'ın da vurguladığı gibi, milliyetçiliğin ortaya çıkışıyla “Din, eskiden bilinmedik biçimlerde milli kimliğin işareti oldu, dolayısıyla komşu dinlerden daha keskin sınırlarla ayrıldı”* (s. 26) şeklindeki tanımlamasıdır. Bunun bu şekilde görülmesi, din değiştirmeyi elbette ki dinlerin mensupları açısından pek çok kötü anlama koyuyordu. Bu durum özellikle bireysel olmaktan çıkarak belli bir grubu ilgilendiren bir kınama hareketine dönüşmüştür. Mürted bir kimse, ailesi ve mensup olduğu çevre tarafından artık mensup olma şartlarını karşılamaması sebebiyle pek çok yaptırımla karşı karşıya kalabiliyordu. Aslında bu yaptırımların temelde aynı toplumsal zihniyetle hareketinden Osmanlı İmparatorluğu da nasibini alacaktır. Bu sebeple yapılan değişiklikler özellikle bizlere Osmanlı gibi bir devletin bekasını ve devamlılığını koruyabilmesi için, bekasını oluşturan dini temelleri nasıl da esnetebileceğini gösterecektir. *Öte*

yandan, başat “ethnie” olarak Müslümanlar açısından, bir Müslümanın dininden dönmesi, şeriate göre zaten ölümcül bir suç olmanın yanında, bir çifte hakarete dönüşüyordu, çünkü yüzyıllardır varsayılan üstünlüğü hiçe sayıyordu. (s. 29) Bu açıdan bakılacak olursa, esasında Osmanlı'nın içine düştüğü durum son derece sıkıntılıdır ve pek çok yönden arkasından vurulmuş gibi de hissettirebilir. Burada ortaya çıkan en temel soru ise baskı olup olmadığıdır. Bir gevşeme gerçekleşmiş ve bu durum giderek büyümüştür. Rusların 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması'yla elde ettiği Ortodoks tebaayı koruma hakkı gitgide büyüyerek ayrı bir millet olarak tanınmaya kadar gitmiştir. (s. 29) Osmanlı'nın burada izlemek istediği politika çok taraflı olarak okunabilir. İç ve dış baskıların getirdiği bir süreç olarak karşı koyamama durumu olmasından ziyade, Osmanlı'nın bu durumdan bir çıkarı yahut bir sağlama alma çabasının olması gerekmektedir. Bir mürtedin şeri olarak alması gereken ölüm cezası Tanzimat ile idamı kaldırma sözüne evrilmiştir. Islahat ise tebaaya dini özgürlük maddeleriyle bu durumun önünü açan imkanlar tanımıştır. Osmanlılar'da din adına devletin mevcudiyetinin sorgulanmaya başlanmasıyla beraber bu mevcudiyetin anlamı değişmiştir, ki bu son derece anlaşılabilir. Kitabın kendi içerisindeki bölümlere ayrılmış giriş kısmı olayın muhtevasına yukarıdan bir bakış gibi olarak okuyucunun zihninde 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasını, insanını ve Sultan Hamid'i tasvir etmeyi başarmıştır. Dış devletlerin baskısı özellikle son dönem Osmanlı'sında hissedilen diğer bir husustur ve Osmanlı özellikle sadece Müslüman nüfusa dayanmak zorunda kalmıştır. (s. 51)

Kitabımızın birinci kısmı “TASDÎ-İ ÂLİYİ MUCİP OLMAMAK’ İhtida, İrtidad ve Tanzimat Devleti” ismini almıştır. Osmanlı'nın Balkanlardaki varlığı bağımsızlık hareketlerinin iyice büyümesiyle büyük tehlike içerisine düştü. Bu durumda Osmanlı'nın gayrimüslim halkı artık “reaya” olarak değil “tebaa” olarak anılmış ve gayrimüslimleri tebaa olmaya davet eden son çağrı olmuştu. (s. 58) Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Tanzimat'ın vaatleri bu bölümün omurgasını oluşturmaktadır. Tüm bu yenileşme döneminin pratikte nasıl karşılık bulduğu devletin ve devletin izlediği siyasetin yarattığı etkilerin anlaşılması için son derece önemlidir. Tanzimatçılar tarafından kurulan Eyalet Muhassıl Meclisleri temsilcileri ve özellikle gayrimüslimleri temsil eden din adamları halkı daha çok soydular. (s. 61) Bütün tebaanın haklarını ve refahını korumak için yapılanlar pratikte düzgün bir zemine oturtulamıyordu. Bu düzlemin oluşturulamaması, Tanzimat Devleti'ni hem Hristiyan hem de Müslümanlar için yararlarına kullanılabilir kılmıştır. (s. 66) Bu durum beraberinde çokça istekleri getirmiştir. Kitapta bu durumla ilgili pek çok açıklayıcı örnek bulunmaktadır. İradeler kesin bir dille “Devlet-i Âli tebaasından hiçbir kimsenin rızaları dışında İslamiyet'e ihtida etmeye icbar olunamayacağını” belirtiyordu. Osmanlı da bu konuda özellikle dikkatli davranıyordu. “*Rev. Edwin Munsell Bliss gibi dinine somuna kadar sadık ve hiç de Osmanlı dostu olmayan biri bile şu itirafta bulunuyordu: ‘Abdülmeccid’in geri kalan saltanat yıllarında ve Abdülaziz’in saltanatında (1861-1876) imparatorluğun tamamındaki Hristiyanların koşulları genellikle düzeldi. Durum çoğunlukla herhangi*

bir dönemdekinden çok daha iyiydi... Her şey hesaba katıldığında, Hıristiyanların durumu II. Abdülhamid 1876'da tahta çıktığında, Osmanlı hanedanının kuruluşundan beri herhangi bir zamanda olmadığı kadar iyiydi." (s. 101) Elbette ki tüm bu reformların Müslümanlar tarafından beğenilmediği ve tehdit olarak algılandığı da belirtilmiştir. Osmanlı Devleti hem dışarıda hem de içeride savaş veriyordu, içeride verdiği bu savaş o kadar önemliydi ki, dış siyaseti de etkiliyordu. 19. yüzyıl Osmanlı'sında içerisi bile ne yazık ki hem içeri hem de dışarı olarak büyük bir ayrılığa sürüklenmiş, halk arasında kopukluklar meydana getirmiş ve kaçınılmaz olanı haber vermiştir.

Kitabın ikinci kısmını "Diplomaside İhtida Krizi" isimli bölüm oluşturmaktadır. Bu bölüm Batı'nın Doğuya, İslamiyet'e ve Osmanlı'ya bakışının adeta bir özeti şeklinde olmuştur. "*19. yüzyılın bildiğimiz 'nüfuz alanları' oyunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslim tebaasının bedenleri üzerinde oynanıyordu.*" (s. 108) Özellikle ve ısrarla anlaşılmamaya çalışılan şey, 19. yüzyılda bir insanın hiçbir baskı olmadan nasıl İslamiyet'i seçebileceği düşüncesi olmuştur. Kitapta bahsi çokça geçen bir isim olan, Babıali elçisi Sir Stratsord Canning ise bu siyasi dönemecin apaçık körükleyicisi konumunda aktif bir rol oynamıştır. "*Canning, anularında muzaffer tavrını örtbas etme gereğini duymaz bile: 'Uygarlığın dini olan Hıristiyanlığın etkisi karşısında Kur'an'ın despotizmi açıkça geri çekiliyor. ... Türk İmparatorluğu belli ki dağılmaya doğru hızla ilerliyor ve kalan sayılı günlerinde Hıristiyan uygarlığına yaklaşmak onu bir arada tutacak tek şeydir.*" (s. 110) Yine Canning'in kendi anısına göre, "*bir sabah yataktan kalkarken birinin bana Kur'an'ın Fransızca tercümesini verdiğini hatırladım. Ama onu nasıl bulacaktım? Aramalarım istediğimden de iyi sonuç verdi, yalnızca kitabı bulmakla kalmadım, açar açmaz, bana Muhammed'in mürtedlere ceza verirken aklından geçenin, onların bu dünyada kafalarının kesilmesi değil, sonraki âlemde ceza çekmeleri olduğunu belirten pasaj önüme geliverdi.*" (s. 111) Yukarıda verilen iki örnek Canning'in ve aslında Batılıların Osmanlı imajını açıkça göstermekte ve dahası bu imajı muhafaza ve özellikle daha da yoğunlaştırma adına verilen çabayı da gözler önüne sermektedir. Özellikle, Islahat Fermanı Osmanlı'nın kendi işlerinde hareket kabiliyetini son derece kısıtlıyordu. Artık pek çok kesim bu yenileşmeyi kendine göre yontmayı öğrenmiş, ancak her defasında yontulan Osmanlı olması sebebiyle karşımıza giderek azalmakta olan bir heykel çıkmıştır. Şeri hükümleri ortadan kaldırabilmek adına İngilizler, Osmanlı'nın diliyle konuşmaya başlamış ve Osmanlı'ya kendi dini hakkında fetva verir hale gelmiştir. Gün geçtikçe zor duruma düşen Osmanlı ve yönetim içerisindeki fikir ayrılıkları da, herkesin birbirini suçlamasına olanak vermiştir. Kitap genişçe bu konulara örneklerle yer vermektedir. Bu bölümün kısaca genel muhtevası ele alınacak olunursa, misyonerlik faaliyetleri ve bunların apaçık bir şekilde yapıyor oluşu ve özellikle İngiltere'nin izlediği siyasal politikalar, karşılığını yavaş yavaş almıştır. Yine de Devlet-i Aliyye Müslümanların Hıristiyanlaştırılmasına göz yumamazdı. Din özgürlüğü ve ölüm cezasının kalkması söylentilerinin boyut değiştirerek yayılması, Osmanlı tebaasından kimselerin artık gizliden mensup olduğu dini açıkça yaşamasına ve bunu göstermesine sebep olacaktı.

Kitap üçüncü bölümünü “Gizli Hıristiyanlık” başlığı altında inceleyecektir. Serbestliğin yayılması ile sayısı gittikçe artan şekilde insanlar aslında İslamiyet’e kalben bağlı olmadıklarını ve yıllardır gizliden Hıristiyanlığı sürdürdüklerini açığa vurmaya başladılar. Bu durum dış güçlerin gözünde elbette ki, Osmanlı toplumunun yobaz ve hoşgörüsüz yaklaşımını reayaya dayatması olarak algılanmaktan geri kalmayacak bir kullanışlılık sağlamaktadır. Bu söylemle ortaya çıkan insanların sayısı gün geçtikçe hızla artmış, bu da belki de daha önceden olmayan bir İslam nefreti ortaya çıkarmıştır. Halk arasında ipler iyice gerilmiş, düşmanlık filizleri atılmış ve boy vermeye başlamıştır. Hatta durum öyle bir boyuta gelmiştir ki, bir gruptan bir kimsenin kendi isteği ile Müslüman olmasının yerine zorla Müslüman olması tercih ediliyordu. (s. 225) Çünkü bu noktada nefretin kanalize olduğu kimse dininden dönen Hıristiyan değil, Müslümanlar olacaktı. Burada kişinin tercihinin ne olduğu değil, geçmişinde kim olduğunun üzerinden toplumsal bir kimlik tanımlamasına gidildiği rahatlıkla görülebilmektedir. “*Ve gerçekten de Avrupalılar, gizli din taşıyan grupları salt dini terimler çerçevesinde tanımlarken, milliyetçi çizgiye çok yakın bir dil kullandılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun korktuğu başına gelmedi, misyonerler ve destekçilerinin istediği kitlesel irtidat gerçekleşmedi. Kripto hareketler ya gizli kaldı ya da etkileri kontrol altına alındı.*” (s. 228) Milliyetçilik söylemlerinden ayrılamaz biçimde dini terimlerin kullanılması, aslında toplumların karakterinin dine nasıl etki edeceğini yahut ettiğini gösteren başarılı bir yöntemdir. Osmanlı gibi bir devletin kendini dinden ayrı düşünmesi ve şimdiye kadar ki değişmez geleneksel yöntem olan şeriatı yok sayması, Osmanlı'nın yok olması anlamı olarak yorumlanabilir. Bu durumda elbette ki, Osmanlı'nın davranışları anlaşılabilir ve son derece tabiidir. Dinin katkısı modern ulus devletlerin kuruluşuna giden milliyetçiliği nasıl ateşlediyse, Osmanlı'nın İslamiyet’i de bir o kadar tabii ve gerekli olarak ona dayanak oluşturmuştur. Ulus devletlerin milliyetçilik güdümlü Hıristiyanlıkları nasıl normal ve gerekliyse, Osmanlı'nın Müslümanlığı da öylesine gerekli ve yobazlıktan uzak olmuştur.

Dördüncü bölüm adını “Sığınma İhtidaları ve Osmanlı Tâbiyeti” olarak almıştır. Başlığın temel konusunu, Macaristan ve Polonya devriminin başarısızlığı sebebiyle Osmanlı topraklarına gelen mülteciler oluşturmaktadır. Bu durum ihtida hiyerarşisi denilen bir kavramın oluşmasına sebep oldu. Osmanlı kendi bünyesinde mühtediye statü ve potansiyel yararlılık yaklaşımını benimsedi. (s. 230) Artan göç sayıları ve çıkar amaçlı ihtidaların artmasına sebebiyet vermiştir. Bölüm, bu konuları örneklerle okuyucunun kafasında şekillendirmeyi başarmıştır. İhtida eden kimseler Osmanlı kademelerinde liyakatleri sayesinde yükselerek önemli konumlara gelmişlerdir. Her göçmenin ve ihtida etmesinin altında pek çok farklı sebep yattığı bölümde incelenmiştir. Bu durum ortaya kimi zaman bir kimlik sentezi kimi zamanda farklı yaklaşımlar çıkarmıştır. Kişinin kimliği ile sonradan aldığı kimlik arasında gerçeklik inşasının ve benimsenmesinin nasıl olduğu da bir konudur. Bu duruma örnek olarak kitaptan bir alıntılama yapmamız gerekmektedir. “*Osmanlı İmparatorluğu’nu dürüstçe eleştirdiği için basının saldırısına uğrayan Polonyalı mühtedi İsa Saharin (Pruski) aynı dürüstlikle cevap vermişti: ‘Polonya anam, Türkiye üvey anamdır. Anam yaşama dönene kadar hedefim*

benimsediğim ülkenin yararına çalışmaktır. Bu nedenle, bir Müslüman olarak istediğim her konuda görüşlerimi belirtmeye hakkım var. Burada gördüğüm iyi şeyleri övmek, kötü şeyleri eleştirmek hakkımdır. Amacım bu ülkenin iyiliğini her zaman istemek ve bütün güçlükleri yenmek üzere çalışmaktır.” Bu gibi örneklerin yanı sıra kimileri iki kimliği uzlaştırmayı seçmişti, örneğin; “*Mustafa Celaleddin Paşa ‘Türko-Aryanizm’ teorisi aracılığıyla benimsediği ülke ile içinde doğduğu kültürün aslında birbirine yabancı olmadığını göstermeye çalışmıştı.”* (s. 278) Bu gibi ihtidaların hiçbiri reddedilmemiş, şeri hükümlere göre kabul görmüştür.

Bundan sonraki bölüm Ermenilerin ihtidasını ve bu ihtidaların neden kabul edilmemesini irdeleyecektir. Bu bağlamda beşinci bölüm adını “CANINI KURTARMAK İÇİN İHTİDA’ Anadolu’da Ermenilerin Kitlese İhtidası (1895-1897)” olarak almıştır. “*Tanzimat Devleti Sultan II. Abdülhamid’in saltanat döneminde (h. 1876-1909) sona erdi. Bu ‘Tanzimat deneyi’ denebilecek sürecin başarısızlığa uğramasının başlıca nedenleri ulusçu ayrılıkçı akımların başarısı, statükoyu değiştirmek istemeyen Müslümanların direnciyle gayrimüslimlerin çıkarlarının çelişkileri, halkın ve yerel iktidar odaklarının doğrudan ve etkin yönetime direncini saymak gerekir.”* (s. 282) Esasında Balkanlardaki Hristiyanların kaybedilmesi, Osmanlı’nın elinde Türkleşmiş tek toprak olan Anadolu’nun üzerine düşmesine sebebiyet vermiştir. “*Doğu Anadolu’da bir Ermeni devletinin doğma ihtimali her ne pahasına olursa olsun önlenmeliydi.”* (s. 284) Abdülhamid’in burada bürüneceği rol, hem İslam’ın halifesi hem de Osmanlı tebaasının milliyetçi ve etnik yaklaşımlarını belirli bir düzeyde tutacak kadar hükümdar olmasıydı. Kitapta bu hususta Abdülhamid’in IV. Mehmet ile karşılaştırılmasına yer veren Deringil, Marc Baer’in bu konudaki yorumlarını aktarır. Burada, Abdülhamid’in IV. Mehmet gibi o çağın en büyük imparatorluklarından birinin hakimi değil, ayakta kalmak için savaşıyan bir devletin başında olduğunu ve aynı zamanda milliyetçilik sorunuyla ilgilendiğine dikkat çeker. (s. 285) Bu noktada en büyük sorun Ermeni reformu sorunu olarak ortaya çıkmış ve altı vilayet adıyla anılan, Vilayet-i Sitte’de Ermeni komitalarının milliyetçilik propagandası yürütmesi Abdülhamid’in dikkatini çekmiştir. Hatta kitap bu mesele için Ermeni sorununun Sultan’ın saplantısı haline geldiğini söylemektedir. Kitapta, Ermenilerin özellikle köy bölgelerinde canlarını kurtarabilmek için ihtida ettiğine dair örneklerle sıkça yer verilmiştir. Kimileri kiliselerini camiye çevirmiş ve bu şekilde Müslüman ahaliye ihtidalarının gerçek olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Özellikle, Vilayet-i Sitte adı verilen bölgelerde Kürt aşiret ve şeyhlerin, Ermeniler üzerinde yürüttüğü kırım hareketleri bu bölümün ana konusu olmuş ve Babiâli’nin bu meseleden ne kadar haberdar olup, ne kadarına izin verdiği kitapta uzunca tartışılmıştır. Ancak kitaptan alıntılanması gereken önemli nokta bizim aklımızda hükümete yöneltilen eleştirilere karşı bir soru işareti oluşturmuştur. Tespit şu şekildedir: “*Burada ilginç olan Müslüman-Hristiyan Ermenilerin kendilerini devlete pazarlık edecek kadar güvenli bir konumda hissetmeleridir. Bir hafta sonra Bitlis vilayeti, karışıklıklar sırasında ihtida eden bütün Hristiyanların hiçbir baskı görmeden eski inançlarına döndüklerini bildiriyordu.”* (s. 329) Ermenilerin Kürt korkusu sebebiyle toptan ihtida etmeleri, Osmanlı’nın o dönem yürüttüğü resmi politikası gereğince kabul

edilmeyecekti. Bunun görünürdeki sebebiyse daha ilk fırsatta yabancılara zorla ihtida ettirildikleri konusunda şikayette bulunacak olmaları idi. (s. 337) Osmanlı'nın özellikle İhtida ve İrtidad meselesinde izlediği duruş 19. yüzyıl boyunca dönemin siyasi havası, dini söylemler, milliyetçilik ve ulussuzlaşma, yapılan reformlar ve dünya siyasetindeki çalkantılı değişimler sebebiyle zaman zaman değişmiştir. Her ne kadar kararlar İstanbul hükümetinden çıkmış olsa da, vilayetlerdeki valilerin bu kararları uygulamada ne kadar istekli ya da tedbirli davrandığı tartışılır. Osmanlı'nın her cephede verdiği sancılı mücadele bu büyük imparatorluğun her kesimden ve dinden insanına yansımıştır. Burada dış güçlerin müdahalesi olduğu kadar, hükümetin Ermenilere karşı yaklaşımında, Osmanlı içindeki Hıristiyan ve Ermeni halkın ne talep ettiği son derece önemlidir. Kitap genel olarak zengin kaynakçası, geniş açıklamaları ve örnekleriyle ihtida ve irtidad meselesine çok güzel ışık tutmuştur. Ancak Osmanlı'da bireysel ve kitlesel ihtida meselesi Müslüman ahalinin gözünden daha detaylı olarak incelenebilirdi. Tanzimat Dönemi uygulamaları nasıl ki vilayetlerde kendini tepkisel bir şekilde eski usul üzerinden göstermiş ve kimi zaman denetlemek imkansızlaşmışsa, Ermeni meselesi de aynı bağlamda açıklanabilir. Devletin, Ermenilerin toplu halde ihtidalarını engellemekten amacı, bu hareketin siyasi olması sebebiyle, şeri olarak da ne kadar uygun olduğudur. Ermeni meselesi esasında, II. Abdülhamid'in sıkışıp kaldığı koşulları ve tüm bu hızlı değişim zamanlarının Müslüman ahalinin hareket biçimine nasıl yansıdığı açısından değerlendirilebilirdi. Nihayetinde, Müslümanların bu ihtida hareketlerine ve özellikle toplu halde İslamiyet'e ihtida edilmesine ne gözle baktığı bu olayın kilit noktasıdır ve irdelenmesi gerekirdi. Neticede Osmanlı, Balkanlarda Hıristiyan halk tarafından özellikle milliyetçilik güdümlü dini söylemler sebebiyle ihanete uğramış gibi durmakta ve muhtemelen bu şekilde hissetmekteydi. Bu durum elbette, Hıristiyanlara karşı olan tutumu etkilemiş ve Osmanlıyı daha temkinli davranmaya itmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı da Müslüman halk üzerine eğilmiştir. Ermeni meselesine bu kapsamda Müslüman halkın ne şekilde baktığı, Abdülhamid'in yaklaşımını etkilemiştir. Çünkü 19. yüzyılda ihtida ve irtidad faaliyetlerinin ve geçişlerinin yaşanması, bunun çıkarlar uğruna yapılması Osmanlı'nın İslamiyet'ini oyuncak eder ve temellerini dinden alan bir devletin şeri imajını yerle bir edebilirdi. 19. yüzyıl ihtidası, zaman zaman kapı çalmaktan öteye geçememiş ve kapı açıksa da genelde eşğin öteki tarafında kalmıştır.